

बोरीस पास्तरनाक : डॉ युरी झिवागो : ३

अशोक दामोदर रानडे

(मूळ प्रसिद्धी - युगवाणी, संपा. माणिक गोडघाटे (प्रेस), विदर्भ साहित्य संघ, नागपूर, फेब्रु. १९७४)

म्हटले तर डॉ. झिवागो ही कादंबरी पास्तरनाकचे शेंडेफळच. या कादंबरीनंतर त्याने एक नाटकले लिहिले. पण एक तर या नाटकल्यात पास्तरनाकच्या प्रतिभेचा ओझरता सूरही आपल्याला आढळत नाही इतके ते साधारण आहे. आणि दुसरे म्हणजे कादंबरीचाच आशय पुढे चालू ठेवून त्याला अधिक खोली देऊन आपण हे नाटकले लिहिले असा खुद्द पास्तरनाकचा दावा होता. केवळ पहिल्या कारणाच्या आधारेही आपण असे म्हणू शकतो की डॉ. झिवागो ही पास्तरनाकच्या लेखनातली भैरवी होय.

हे असे का झाले? कवि पास्तरनाकला या कादंबरीने रिते केले काय? कादंबरीनंतर नाटकाकडे वळण्याचा पास्तरनाकचा यत्न कादंबरी व काव्य या प्रकारांच्या अंगभूत अंतर्विरोधाकडे आपले लक्ष्य वेधतो काय? कादंबरी हा वाङ्मयप्रकार कवीला संपविणारा असतो काय? की हा फक्त रशियन महाकादंबरीचा विशेष आहे? की पास्तरनाक-प्रकृतीच्या कवीने रशियन प्रकारची महाकादंबरी लिहिल्याचा हा परिणाम होता? की पास्तरनाकने डॉ. झिवागोनंतर काही न लिहिणे हा केवळ योगायोग आहे?

डॉ. झिवागोचे अंतरंग अधिक तपशीलात जाऊन तपासल्याने वरील प्रश्न सुटतील असे नाही. कादंबरीचे अंतरंग समजून घेण्यास मात्र वरील प्रश्नांचा उपयोग निश्चितपणे होईल. एका विशिष्ट मर्यादेनंतर या प्रश्नांच्या अनुसंधाने केलेला तपास आपल्याला कादंबरीच्या पार पलीकडे घेऊन जाईल असा धोका दिसत असतानाही वरील प्रश्न सुरुवातीसच नोंदवून ठेवण्याचा उद्देश असा की पास्तरनाकी कादंबरीच्या सामर्थ्याची आणि तिच्या मर्यादांची बीजे या प्रश्नांत कमी अधिक स्पष्टपणे दिसतात याची जाणीव असावी.

डॉ. झिवागो ही कादंबरी निर्णायक स्वरूपाची कादंबरी आहे. तसे पाहता टॉलस्टॉय किंवा दोस्तोयेवस्की यांच्या मानाने जीवनाच्या अंतिम प्रश्नांचा या कादंबरीत बऱ्याच कमी प्रमाणात खल झाला आहे. यात तत्त्वचर्चा नाही, धर्मस्वरूपाविषयीचे वादविवाद नाहीत, प्रेषिताच्या आवेशाने, आग्रहाने केलेल्या भविष्यवाणीची प्रखरता नाही. उलटपक्षी भूक-वस्त्र-निवारा यांसारख्या मूलभूत मानवी गरजांचे अनलंकृत चित्रण आहे. किंबहुना अशा खड्या प्रश्नांना तात्त्विक पातळीवर नेणाऱ्या व परिणामतः त्यांचे प्रत्यक्ष अस्तित्व नाकारणाऱ्या साम्यवादाची डॉ. झिवागोमध्ये टरच उडविली आहे. मग ही कादंबरी निर्णायक आहे असे कोणत्या अर्थाने म्हणावयाचे? निर्णायक अशा अर्थाने की खुद्द लेखक व कादंबरीतील युरी, लॅरा सारखी महत्त्वाची पात्रे आपापल्या आयुष्यातील वाटचालीत व वाटचालीतील वेगवेगळ्या टप्प्यावर जाणीवपूर्वक निर्णय घेतात. समोर आलेल्या समस्येतील मानसिक व तात्त्विक प्रश्नांबाबतही (तत्त्वचर्चा व युक्तिवाद न करता) आपापली भूमिका त्यांनी निश्चितपणे घेतलेली असते. त्यामागे जीवनाच्या अनुभवाचे पाठबळ असते. विद्या, व्यासंग इ. च्या आधारे ज्ञान मिळून, मग त्याच्या आधारे, कोणता मार्ग स्वीकारावयाचा, कशाची निवड करावयाची याचा निर्णय होत नसून आपापल्या जीवनाच्या संचिताच्या प्रकाशात, अंतःस्फूर्ति म्हणता येईल अशा शक्तीच्या जोरावर, ह्या सर्व व्यक्ती जाणीवपूर्वक कृतिशील होत असतात.

युरीचेच उदाहरण घ्या. व्यक्तिमत्त्वस्वातंत्र्य, धर्म व कला यांची सांगड, तो ज्या विशिष्ट तऱ्हेने इतिहासाची मांडणी करून घालू पाहतो, त्यामुळे चीन, भारत, इजिप्त इ. ख्रिस्तपूर्व संस्कृतींनी मानवी जाणिवेला काहीच दिले नाही असा सिद्धांत सूचित केला जातो. युक्तिवाद व ऐतिहासिक पुरावे इ. च्या द्वारे हा सिद्धांत अर्थातच खोडताही येईल. मग कादंबरीच्या आशयाच्या केंद्रस्थानी असला विचार मांडला जाण्याचे प्रयोजन काय? पुन्हा आणि युरीसारख्या महत्त्वाच्या पात्राकरवी या विचारांना महत्त्वाच्या स्थानी का

बसविले जाते? संशोधन म्हणजे काय, त्याच्या पद्धती कोणत्या, संशोधनान्ती निष्कर्ष कसे हाती लागतात व त्यांची सत्यता कशी पडताळून पाहिली जाते याची पास्तरनाकसारख्या तत्त्वज्ञानाच्या विद्यार्थ्यांला माहितीच नव्हती असे नाही. आणि खुद्द युरीसुद्धा काही अनपढ नाही. मग हे सिद्धांत चर्चेशिवाय, विवेचनाशिवाय समोर का ठेवले जातात? युरीच्या मामाच्या-निकोलाएविचच्या तोंडी हेच विचार घातले आहेत. पण कादंबरीत मात्र विद्वान म्हणून मान्य असलेल्या या पंडिताकडून हे विचार खेळविले जात नाहीत. तर सिमासारख्या, तुलनेने अविद्वान व्यक्तीच्या तोंडून त्यांचा पुनरुच्चार होतो आणि लॅरासारख्या व्यक्तीवर या अशिक्षित पाटवाचा प्रभाव पडतो असेही आपल्याला दक्षतेने सांगण्यात येते. मुद्दा असा की हे सिद्धांत, ही मूलतत्त्वे, मानवी इतिहासाचा अर्थ लावणारी ही भाष्ये; तर्क, कारणमीमांसा यांच्या व्यूहाला बाजूला सारूनच पुढे अवतरतात. तर्कापोटी हाती लागणारी सत्यासत्यतेची कसोटी त्यांना लावू पहाणे हेच चुकीचे. कारण या साऱ्यांना कादंबरीच्या विश्वातील व्यक्तींच्या अनुभवाने जन्म दिला आहे. या व्यक्तींचा इतिहास चूक असला तरी अनुभव खरे असतात. त्यांना ज्ञान लाभलेले नाही पण प्रत्यय आलेला आहे. त्यांना ज्याचा प्रत्यय आला त्याची पारख-निरख पुन्हा करण्याची आवश्यकता नाही. त्यांचा फक्त स्वीकार करता येतो अशी या पात्रांची श्रद्धा आहे. या श्रद्धेपोटी त्यांच्या वाचला एक निर्णायक रूप प्राप्त होते. त्यांनी व्यक्त केलेली मते बाजूला काढून आपण पारखू गेल्यास कदाचित ही मते निर्णायक नाहीत असे आपण म्हणू शकू. पण व्यक्तींच्यासह आलेली ही मते त्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा भाग बनून आपल्यापुढे येतात. त्यांना नाकारण्याचे स्वातंत्र्य मग आपल्या हाती राहत नाही. कादंबरीचे जीवनतत्त्व आपल्याला या पात्रांचा स्वीकार करण्यास भाग पाडते. आत्मप्रत्ययापोटी निर्णायकपणे वावरणाऱ्या व्यक्तींचा वावर कादंबरीला निर्णायकपणा देतो.

युरीच्या क्रांतिविषयक मतांचाही प्रकार काही फारसा वेगळा नाही. त्याची मते जीवनातल्या वेगवेगळ्या टप्प्यावर बदलतात. प्रथमतः तो क्रांतीचे स्वागत करतो. क्रांती म्हटली की ती वाईटच, असे त्याला वाटत नाही. क्रांतीच्या दिशेने निश्चित पावले टाकलेल्या १९१४ नंतरच्या रशियाबद्दल तो लॅराजवळ काय बोलतो ते पाहण्यासारखे आहे :

"Do you realise what an unheard of thing is happening? Such a thing happens only once in an eternity. Just think of it, the whole of Russia has its roof torn off, and you and I and everyone else are out in the open! And there is nobody to spy on us-we are free-not just free in theory, in words-it's real freedom, dropped out & the sky, freedom beyond our expectations."

(P. 161.)

केवळ उत्साहाच्या पहिल्या भरात युरी असे काही बोलला असेल असे कसे म्हणावे? क्रांतीनंतर रशियात काही काळ परत आलेल्या आपल्या मामाचा व आपल्या वडिलांचा वादविवाद शांतपणे ऐकणारा (पण नंतर आपल्याच घरच्या मेजवानीच्या प्रसंगी न राहवून,) युरी अनपेक्षितरीत्या भाषण देऊन त्या भाषणात क्रांतिविषयी अनुकूल विचार व्यक्त करतो. हे भाषण बरेच लांब आहे. त्यातली महत्त्वाची वाक्ये पुढीलप्रमाणे आहेत :

"In this third year of the war the conviction has formed among the people that the difference between those in the front line and those at the rear must sooner or later be abolished. The Sea of blood will rise until it reaches every one of us and submerges all who tried to stay out of the war by sitting it out at home. The revolution is this flood..... I do not know if the people will rise of themselves and advance spontaneously like a tide, or if everything will only be done in their name. Such a huge event cannot be asked for its credentials, it has no need to give dramatic proof of its existence, we will take it on trust. It would be mean and petty to try to dig for the causes of titanic happenings. Indeed they have not any. It's

only in a family quarrel that there is a beginningwhat is truly great is without beginning, like the universe

I also think that Russia is destined or become the first socialist country since the beginning of the world. "....

यापुढे युरीची क्रांतीविषयीची अनुकूल मते हळूहळू बदलत गेली आहेत. वाचाळता, अती उत्साहापोटी जीवनाचे व्यापक दर्शन घेण्याआधीच जीवनाचे अर्थ लागल्याची आरोळी ठोकणारी इतकेच नव्हे तर तेच अर्थ खरे असल्याची भूमिका कडवेपणे घेणारी क्रांती, या सर्वांचा त्याला उबग येऊ लागतो. क्रांती मुळात शुद्ध असते पण राजकारणी लोक तिचे स्वरूप बिघडवितात. सामान्यांच्या दुःखांचे शाब्दिक अमूर्तीकरण करून राजकारणी लोक व धंदेवाईक क्रांतिकारक सर्व जीवनप्रवाहच कृत्रिम बनवून टाकतात असेही त्यांचे भाष्य आहे. सर्व गोष्टी तीव्र उपाययोजना करून बदलता येतात. नवीन उभारणीसाठी प्रथम संपूर्ण संहार आवश्यक असतो, अशी भूमिका घेणाऱ्या रॅडीकल्सची सांगड युरी कशाकशाशी घालतो ते या संदर्भात पाहण्यासारखे आहे. लोकांच्या चेहऱ्याची इ. हालचाल पाहून त्यांचे बोलणे कळून घेणारा व स्वतः बोलणाऱ्या बहिऱ्या-मुक्याशी आगगाडीत गाठ पडल्यावर युरीच्या ज्या गप्पा होतात त्यामध्ये युरी निहिलिस्ट-डोस्टोयेवस्कीची पात्रे-खेडेगावातले संकुचित विद्वान-मुक्याबहिऱ्याचे उद्गार अशी साखळी जोडतो. कारण संपूर्ण संहाराची भाषा करणारा, जीवनाचे वळण बदलून टाकू असे गरजणारा आजूबाजूची परिस्थिती प्रत्यक्षपणे न समजणाराच असतो असेच जणू युरीला इथे दर्शवायचे आहे! याहीपुढे जाऊन युरीने क्रांतीला त्याज्यही मानले आहे.

'माक्सिझम हे शांत असू शकत नाही कारण त्याने सत्याची चाड बाळगलेली नाही.' (p. 286)

"Revolutionaries who take the law into their own hands are horrifying, not as criminals, but as machines that have got out of control, like a run-away train But it turns out that those who inspired the revolution are not at home in anything except change and turmoil: that's their native element.... (p. 327-28)

"Only once in his life had this uncompromising language and single-mindedness filled him with enthusiasm. Was it possible that he must pay for that one moment of rash enthusiasm all his life by never hearing, year after year, anything but these unchanging, shrill, crazy exclamations and demands, ever more lifeless, meaningless, and unfulfillable as time went by" (p. 419)

विस्मयपूर्ण दर्शन, आदरपूर्वक स्वीकार, निश्चयपूर्वक पालन, संदेहपूर्ण पुनर्विचार व सखेद इन्कार या सर्व अवस्थांतून युरी व क्रांती यांचे संबंध कादंबरीत चित्रित होतात.

लक्षणीय मुद्दा असा की निश्चितपणे ज्याचा बुद्धिवादांत समावेश होईल असा युरी आपल्या क्रांतिविषयक धारणेच्या कोणत्याही टप्प्यावर बुद्धिवाद, युक्तिवाद, वाद-प्रतिवादांनी होणारे मतपरिवर्तन इ. च्या साहाय्याने पोचलेला दिसत नाही. तो खरा प्रत्ययवादी आहे. अंतःस्फूर्तीच्या, आतल्या आवाजाच्या साक्षीने बोलणारा आहे. ज्ञानमागपेक्षा भक्तिमार्ग त्याला अधिक जवळचा आहे. आणि या प्रत्ययवादित्वामुळे त्याच्या जीवनाचे निर्णायकपणाची आणि एक सूक्ष्म पातळी गाठली आहे. युक्तिवादावर आधारलेली, बुद्धिवादाच्या तर्कसंगत मार्गाने उभारली जाणारी भूमिका बरोबर किंवा चूक म्हणता येते. अशा भूमिकेविषयी चर्चा करता येते कारण युक्तिवाद म्हटला की शब्द, शब्दार्थ, व्याख्या, विचारप्रक्रियांची भाषिक रूपे इ. मूर्त होऊ शकणाऱ्या गोष्टींचे अस्तित्व गृहीत असते. दुसऱ्या शब्दात असे म्हणता येईल की अशा भूमिका नेहमीच अ-निर्णायक, मुक्त असतात. पण प्रत्ययवादी भूमिकांचे असे नसते. प्रत्यय एक तर येतो किंवा येत नाही. आणि युरीला प्रत्यय आला की नाही हे एक युरी किंवा सर्वलक्षी लेखकच सांगू शकणार.

म्हणजे असे की प्रत्यय आला किंवा नाही याविषयी दुसरे कोणी वाद घालू शकत नाही. युरीची भूमिका याही अर्थाने विलक्षण निर्णायक आहे. त्याविरुद्ध अपील नाही. युरीची काव्यात्म, दुःखात्म, चिंतनशील चरित्ररेखा आपल्यासमोर प्रभावीपणे उभी ठाकते पण तिच्या प्रभावात आपल्याला असहाय्य वाटायला लावणारी अशीही एक छटा असते ती या निर्णायकपणामुळेच. सोविएट राज्यकर्त्यांना ही कादंबरी दडपून टाकावीशी वाटली कारण ती प्रश्नांना जन्म देते पण प्रश्न विचारू देत नाही. बोलणारा, पण बोलू न देणारा अशा स्फिंक्सची जर कल्पना करता आली तरच या कादंबरीची अस्वस्थ करणारी निर्णायकता लक्षात येईल.

लॅराच्या भूमिकेत तर प्रत्ययवादाबरोबर गूढवादही गडदपणे अवतरतो. युरीच्या भूमिकेत तर्कसंगतीच्या आसपास येण्याची शक्यता तरी वाटत राहते. लॅराच्या बाबतीत तीही शक्यता कमी. लॅरा आणि युरी यांच्या संभाषणातही लॅराचे 'रिस्पॉन्सिस' युरीच्या बोलण्यातील गूढवादी भागाबाबतच असतात; हे या संदर्भात नोंदण्यासारखे आहे. क्रांतीने बदललेल्या रशियाचे युरी वर्णन करत असतो. आपण सर्व क्रांतीमुळे स्वतंत्र झालो, आपल्यावर कुणाचे बंधन नाही इ. गोष्टी युरी सांगत असता लॅरा गप्प राहते. पण त्याच ओघात सर्व रशियात कशी सर्वांगीण उलथापालथ झाली आहे हे सांगताना, "लोकच नव्हे तर झाडे, तारे, पाषाणसुद्धा एकमेकांशी चर्चा करीत असतात" असे काहीसे गूढवादी वर्णन युरीने करताच लॅरा त्याला म्हणते :

"I know what you mean about stars and trees holding meetings. I understand that it has happened to me too." (p. 163)

कादंबरीच्या शेवटीही, युरीच्या मृतदेहासमोर लॅरा युरीच्या आणि आपल्या स्वतःच्या प्रेमासंबंधी जो विचार करते त्यातही गूढवादच भरलेला आहे.

"Oh, what a love it was, how free, how new, like nothing else on earth! .. They really thought what other people sing in songs.. They loved each other because everything around them willed it.. (p.549)

दोघांच्या संयुक्त आयुष्याच्या सुरुवातीला आणि शेवटी लॅरा काय म्हणते याची जी उदाहरणे वर दिली ती प्रातिनिधिक आहेत. उद्देश असा की तिच्या व्यक्तिमत्त्वाचा मूलाधार कोणता ते लक्षात यावे. याही भूमिकेतला निर्णायकपणा डोळ्यात भरण्यासारखा आहे आणि त्याची जात युरीच्या धारणेच्या निर्णायकपणासारखीच आहे.

प्रत्ययवाद, गूढवाद ही युरी-लॅरासारख्या महत्त्वाच्या पात्रांची जीवनसरणीची तत्त्वे आहेत. सर्व कादंबरीच्या आशयाला आकार व घनता प्राप्त झाली आहे ती या दोन पात्रांमुळे. परिणामतः सर्व कादंबरीकडे कोणत्या दृष्टिकोणातून आपण पाहू शकतो याच्या वाटा जणू काही ठराविक दिशेने जाणाऱ्याच असल्याचे आढळते. एक प्रकारच्या मुखबंदीला शरण जात आपण कादंबरीत खेचले जातो आहे ते पटले नाही तरी ग्रहण करावे लागते. वरवर पाहता विस्कळित आकृतिबंधाच्या, पसरत जाणाऱ्या कादंबरीला कड न दिसणाऱ्या नदीच्या पात्राचे स्वरूप प्राप्त होते. ही कादंबरी एका बाजूने घटना, पात्रे, विषय-आशय यांच्या विविधतेने अनंत बाहूंनी आवाहन करते पण गती, दिशा आणि वाचकाच्या वाटचालीचे उद्देश या बाबतीत आपल्या स्वतःचा निर्णायकपणा सिद्ध करते.

या निर्णायकपणामुळे घडलेला एक महत्त्वाचा परिणाम असा की या कादंबरीला एक भविष्यवाणी करणाऱ्या प्रेषिताचा स्वर लाभतो. प्रेषिताला जे दिसते ते सांगण्याची आंतरिक सक्ती असते. युरी आणि लॅरा जे बोलतात आणि करतात त्यामागची प्रेरणा आंतरिक आहे. प्रेषित जे सांगतो त्याची कोणतीही कारणमीमांसा करण्याचे त्याच्याकडून अपेक्षित नसते. कारणमीमांसा, बुद्धिवाद या त्याच्या उच्चारामागील प्रेरणाच नव्हेत. युरी-लॅरा यांची स्थिती काही फारशी वेगळी नाही. त्यांच्या जीवनसरणीला आधारभूत असलेल्या प्रत्ययवादाकडून फक्त उच्चारणाची अपेक्षा असते, स्पष्टीकरणाची नव्हे. प्रेषिताच्या स्वामधली तीव्रता त्याला आत्मविश्वास आणि काहीसे अतिमानवी अधिष्ठान देते. त्यामुळे आपण व भोवतालचे जग यामधील अंतर व त्या अंतराचे भान या

दोन्ही गोष्टींचा त्याच्या जाणिवेतील आढळही अनिवार्य होतो. मी इतरांपेक्षा वेगळा आहे, माझे कार्य वेगळे आहे आणि माझ्या पद्धतीही निराळ्या आहेत असा त्याला विश्वास असतो. इतर सर्वसामान्य मानवांचा न्याय मला लागू होत नाही, होऊ शकत नाही अशीही त्याची श्रद्धा असते. युरी-लॅरा यांची अंतिम भूमिका अशीच आहे. अगदी शेवटी युरीच्या मृतदेहासमोर लॅराचे जे चिंतन होते ते या संदर्भात अतिशय बोलके आहे.

"So here we are again, Yurochko. The way God brings us together....Your going, that's the end of me. Again something big, inescapable. The riddle of life, the riddle of death, the beauty of genius, the beauty of loving-that, yes, that we understood. As for such petty-trifles as reshaping the world-these things, no thank you, they are not for us." (p. 550)

ज्या गूढ, अतिमानवी, बुद्धिवादातीत शक्तींचा आढळ प्रेषितधर्मी पात्रांच्या अंगी होतो त्यांचे दर्शन आपल्याला युरी व लॅरा दोघांच्याही संदर्भात घडते. उदाहरणार्थ युरी हा डॉक्टर होण्याच्याही आधीची घटना घ्या. सासूला-अॅनाला बरे वाटत नसता केवळ युरीचे बोलणे व स्पर्श यामुळे तिला आराम वाटू लागतो.

"You are clever, talented.....That makes you different ... Say something to me. ...Set my mind at rest." (Anna p. 80)

"He paced up and down the room, talking. "Go to sleep", he said going up to the bed and putting his hand on Anna's forehead. After a few moments she gradually went to sleep...."

"What the devil," he thought, "what kind of a charlatan am I turning into now? muttering incantations, laying on hands."

Next day Anna was better. (p. 82)

युरीआतिनच्या सार्वजनिक वाचनालयात लॅराच्या आगमनाने व बोलण्याने वातावरण कसे बदलते, माणसांची मने कशी ताजीतवानी होतात याचे वर्णनही बोलके आहे.

"The conversation seemed to have a good effect on the librarian. It indeed appeared to cure her instantly, and not only her cold but also her strained and nervous expression vanished with a warm, grateful glance at Lara she took the handkerchief she had been ceaselessly pressing to her mouth away from her face, put it in her pocket and went back to her seat behind the partition, happy self-confident and smiling." (p. 321)

लॅराच्या सहजपणाचा, तिच्या आकर्षकपणाचा विचार केल्याने युरीचे मन शांत होते.

"...In fact he had rarely known such peace. His mind stopped darting from subject to subject. He could not help smiling; Lara's presence affected him in the same way as it had affected the nervous librarian." (p. 322)

युरीसारखे पात्र निर्णायकपणाबरोबर येणाऱ्या प्रेषितधर्मांमुळे बाजूला पडते हे केवळ लॅराच्याच संदर्भात स्पष्टपणे सूचित होते असे नाही. असे झाले असते तर कदाचित लैंगिक आकर्षणाचा भाग याबाबतीत अधिक महत्त्वाची भूमिका तर बजावीत नाही ना अशी शंका येण्यास जागा राहिली असती. पण युरीच्या मामाच्या संदर्भातही युरीचे हे वेगळेपण ठसठशीतपणे आपल्यापुढे ठेवण्यात

आले आहे. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे युरीच्या व्यक्तिमत्त्वाचे बौद्धिक अंग निकोलाएविचच्या रूपाने समोर येत असते. (म्हणजे सर्जनशीलता ही कवी-काव्यात्मता या पुरती मर्यादित नसते असाही इशारा देण्यात आला आहे. नाहीतर कलावंत इतरांपासून नेहमीच वेगळा असतो असे सांकेतिक वेगळेपण सूचित झाले आहे असाही गैरसमज होणे शक्य होते.) युरी-लॅरा यांचा वेगळेपणाही वेगळ्या जातीचा आहे हेच त-हत्-हानी आपल्यापुढे आणले आहे. निकोलाएविच आणि युरी यांचे खास का पटत नसे याचे लेखककृत विश्लेषण पाहण्यासारखे आहे.

"What brought them together was the fact that they both had the temperament of creative artists, and although they were also kinsmen... the moment it came to the most important, to what is known only to those who have an aptitude for creative work, all differences and all other ties between them vanished - they were neither uncle and nephew nor an older and a younger man - there remained only the kinship of energy to energy, the first principle to first principle." (p.197)

अंगभूत गुणांमुळे विशिष्ट पात्रे वेगळी पडली की तेवढ्यामुळे कादंबरीच्या 'टोन'मध्ये फरक पडतो असे होत नाही. पण पात्रांच्या जीवनदृष्टीतील प्रत्ययवाद, गूढवाद; त्यामुळे होणारे त्याचे प्रेषितधर्मी आचार-विचार यांच्या सान्निध्यात पात्रांचे वेगळेपण कादंबरीला दोन पातळ्यावर उभे करते. एका पातळीवरची पात्रे जे करतात किंवा बोलतात त्याप्रमाणे कादंबरीचा अर्थ-आशय-आकार सर्व काही बदलते. ही प्रेषितधर्मी पात्रे होत. इतर पात्रे कादंबरीच्या प्रवाहात खेचली जात असतात.

या सर्व पार्श्वभूमीवर कादंबरी नाही तरी कादंबरीतली पात्रे प्रतीकात्म असावीत अशी अपेक्षा निर्माण झाल्यास ती स्वाभाविक ठरेल. स्त्रीच्या द्वारे स्त्रीत्व, एखाद्या घटनेद्वारे एखादे तत्त्व यासारखे ज्या प्रमाणात सूचन केले जाते तितके लेखन प्रतीकात्मतेच्या जवळ जाते. जे सांगितले असेल त्याने अधिक व्यापक गोष्टीचे प्रतिनिधित्व करणे म्हणजे प्रतीकाचा आढळ होणे. खुद्द डॉ. झिवागो या कादंबरीत लॅराचा निर्देश अशा तऱ्हेने केला आहे की त्यामुळे अभिप्रेत प्रतीकात्मतेविषयी संशय राहू नये. कोलोप्रिवोव् कुटुंबात शिक्षिका म्हणून काम करित असता लॅरा सर्व कुटुंबियांबरोबर गावी राहायला जाते. जाताना मध्येच उतरून ती बरेच अंतर पायी चालून जाते.

"Here Lara stopped, closed her eyes and took a good breath of the air which carried all the smells of the huge countryside. It was dearer to her than a kin, better than a lover, wiser than a book. For a moment she rediscovered the meaning of her life. She was here on earth to make sense of its wild enchantment and to call each thing by its right name, or, if this were not within her power, then, out of love of life, to give birth to heirs who would do it in her place." (p. 89)

निसर्ग-लॅरा-सर्जन यांतले जे ऐकात्म्य इथे सूचित केले आहे त्यामुळे त्यांचे संबंध प्रतीकात्म आहेत असे वाटल्याखेरीज राहत नाही. याहीपेक्षा अधिक प्रत्यक्ष, पण याच आशयाचे, युरीचे विचार बघण्यासारखे आहेत. यादवी युद्धाच्या कालात 'फॉरेस्ट ब्रदरहूड' या बंडखोरांच्या तावडीतून सुटून युरी पुन्हा युरीआतिनला लॅराच्या घरी येतो तेव्हाचे हे त्याचे विचार आहेत.

"The expanse is Russia, his incomparable mother; famed far and wide, martyred and stubborn, extravagant and crazy, irresponsible, adored, Russia with her eternally splendid, disastrous and unpredictable gestures. On, how sweet it was to be alive and to love life! And how he longed to thank life, thank existence itself, directly, face to face, to thank life in person.

This was exactly what Lara was. You could not communicate with life, but she was its representative, its expression, the gift of speech and hearing granted to inarticulate being." (p. 430)

याच वास्तव्यामध्ये तो लॅराला एकदा म्हणतो :

"When you-a shadow in a schoolgirl's dress-arose out-of the shadows of that room, I-a boy ignorant of you-with all the torment of the strength of my response, at once understood: this scraggy little girl was charged, as with electrical waves, with all the femininity in the world" (p. 469)

फक्त युरीच लॅरविषयी असे बोलतो असे नाही. तिचा बालपणीचा मित्र व पुढे नवरा झालेला पाशा (म्हणजेच स्ट्रेलनिकोव) तिचे वर्णन युरीजवळ असेच करतो. वरील परिच्छेदात ज्या शाळकरी लॅराचे वर्णन आहे, त्याच वयातील लॅरविषयीचे पाशाचे उद्गार पाहिले की दोन दोन विरोधी प्रकृतीच्या नायकांना लॅरा सारखेपणे प्रतीत होते असे पास्तरनाकने हेतुपूर्वक नजरेस आणले आहे असे ध्यानात येते :

"Everything that made that time what it was - the tears and the insults and the hopes, the whole accumulation of revenge and pride, all of it was already in her expression and carriage, in that mixture in her of girlish shyness and grace and daring. You could indict the century in her name, out of her mouth. It was no trifling matter, you must agree. It was a sign, a destiny. Something nature had endowed her with, something to which she had a birthright." (p. 505)

लॅराचे व्यक्तिमत्त्व 'लार्जर टॅन लाईफ' वाटते, त्याला अतिमानवी परिमाण लाभल्याचा प्रत्यय येत राहतो, याला कारण ही प्रतीकात्मता होय. तिच्या प्रतीकात्मतेचा एक मुद्दाम लक्ष देण्यासारखा धागा म्हणजे तिच्या व्यक्तिमत्त्वातील मातृत्वाची ओढ. युरीसारख्या कलावंतापासून कोमारोवस्कीसारख्या आपमतलबी धुंगरट्यापर्यंत सगळ्यांना हे जाणवले आहे. तिच्या कौमार्यावस्थेतही आपल्या भावी नवऱ्याचा व त्याच्या समवयस्कांचा विचार ती (१९०५ च्या छोटेखानी बंडाळीच्या वेळी) मातृत्वभावनेने करते.

"The two boys were playing the most terrible and adult of games, war, Yet the way their woolen caps were tied at the back suggested that these were children who still had parents to look after them. It was as children that Lara thought of them." (p. 63)

लग्नानंतर पाशाबरोबरच्या तिच्या वागणुकीत मातृत्वाचा अंश खूपच प्रगट होत असला पाहिजे. याचीही साक्ष कादंबरीत उघडपणे मिळते. पाशाच्या बाजूने पाहता लॅराच्या मातृत्वाविषयीची नोंद अशी :

"His relations with his wife were good, but not sufficiently simple. Her kindness and her fussing over him oppressed him ..." (p. 123)

उलटपक्षी लॅराच्या बाजूची नोंद पाहा. पाशाने सैन्यात भरती व्हायचे ठरविल्यावर त्याला नीटपणे चाललेला संसार का सोडून द्यावासा वाटला याचा तिला पश्च पडला आहे. आणि मग तिला उलगाडा होतो तो असा :

"Though she could not understand all of it, she grasped the main thing. Pasha misunderstood her attitude to him. He rebelled against the motherly feeling which all her life had been a part of her

affection for him and could not see that such a love was something more, not less, than the ordinary feeling of a woman for a man." (p. 125)

वेरीकिनोमध्ये युरीबरोबर एका अर्थी अज्ञातवासात राहत असता लॅराला परिस्थितीच्या अनिश्चितपणामुळे अस्वस्थता आली आहे. अज्ञातवासात असूनही काव्यरचना करण्यात व 'शुद्ध' शारीरिक श्रम करण्यात युरीचा काल आनंदाने जात आहे. पण लॅराला ताण असह्य होतो आणि ती म्हणते :

"Don't you see, we are not in the same position? You were given wings to fly above the clouds, but I'm a woman, mine are given me to stay close to the ground and to shelter my young." (p. 477)

लॅराचे पात्र जसे प्रतीकात्म वाटते तसे युरीचे वाटते का? युरीच्या खास गुणवत्तेचे, त्याला इतरांपेक्षा वेगळे करणाऱ्या त्याच्या वैशिष्ट्यांचे स्पष्ट निर्देश कादंबरीत आहेत. पण त्याच्या प्रतीकात्मतेचे उल्लेख नाहीत. अर्थात या उल्लेखांच्या अभावी युरीची चरित्ररेखा प्रतीकात्म बनू शकतच नाही असे काही म्हणता येत नाही. आपल्याला जे जाणवत असते त्याला अशा उल्लेखांनी फक्त दुजोरा मिळत असतो. डॉ. झिवागोसारख्या निर्णायक, अंतःप्रमाणावर आधारलेल्या कादंबरीच्या संदर्भात असे दुजोरे जरा अधिक महत्त्वाचे ठरतात एवढे खरे. मग त्यांचा अभाव का?

कारण असे की पास्तरनाकने कादंबरीच्या केंद्रस्थानी कवि ठेवला आहे. इतकेच नव्हे तर त्याची काव्यनिर्मितीसुद्धा कादंबरीतच झाली आहे, व ती कादंबरीतच अंतर्भूत आहे. हे एका दृष्टीने अनन्यसाधारण म्हटले पाहिजे. कलावंतांना नायक बनविणे सोपे असते. पण कलेतला त्यांचा अधिकार व गुणवत्ता यांचा प्रत्यक्ष प्रत्यय देणे अवघड असते. लेखकाच्या शब्दावर विश्वास ठेवून हा अधिकार मान्य करणे एरवी भाग पडले असते. पण युरीबाबत तसे नाही. निर्मितप्रक्रिया आपल्या समोर आहे आणि तिची फालिते पण. (डेव्हीने कादंबरी आणि कविता यांचे लागेबांधे, अगदी प्रत्येक कविता वेगवेगळी तपासून, दाखविले आहेत.) मुद्दा असा की प्रतीकात्मतेने साधणारे जे दोन मुख्य परिणाम-प्रतीकविषय व्यक्ती अमूर्त होणे, आणि तिच्या शब्दातून, हालचालीतून व्यक्त होणारा आशय जीवनातील विशिष्ट घटनांपुरता, विशिष्ट स्थल-कालापुरता मर्यादित न राहणे; त्या दोन्हीची सिद्धी युरीच्या काव्यनिर्मितीतून झाली आहे. यामुळे युरी हा सदासर्वकाळ आपल्यातला वाटतो, अधिक आकलनीय होतो आणि तरीही विशिष्टाने मर्यादित आणि मूर्ताने कमी आवाक्याचा होत नाही. प्रतीकात्मतेची कामगिरी कवितांनी बजावली आहे. सामान्य जीवन, सर्वसामान्य लोक यापासून युरी दूर जातो तो फक्त प्रत्यक्ष निर्मितीच्या क्षणी. या क्षणात तो स्वतःचा मालक राहत नाही. तो एका उच्चतर शक्तीचे साधन बनतो.

"After two or three stanzas and several images by which he himself was astonished, his work took possession of him and he experienced the approach of what is called inspiration. At such moments the correlation of the forces controlling the artist is, as it were, stood on its head. The ascendancy is no longer with the artist or the state of mind which he is trying to express, but with language, his instrument of expression." (p. 479)

वेरीकिनोच्या विलक्षण एकांतातील लांडग्याचे ओरडणे म्हणजे शेवटाची सूचनाच, असे मनात येऊन खिन्न होणारा युरी हा तुमच्या-आमच्यातला. पण या लांडग्यांना, त्यांच्या आक्रोशाला हिंसेचे प्रतीक म्हणून पाहणारा युरी आपल्यापासून, आपल्या सुखदुःखापासून दूर गेलेला पण आपल्या सुखदुःखांनाच वाचा फोडण्यासाठी आपल्याला अंतरलेला युरी होय. सर्वसामान्य व कलावंत यातला फरक काय? तर अनुभव प्रतीकात्मतेने पाहण्याची, ग्रहण करण्याची कलावंताची शक्ती आणि सर्वसामान्य अनुभव व कलात्म अनुभव यात फरक काय? तर एक विशिष्ट व मूर्त यात अडकलेला व दुसरा विशिष्ट व मूर्त यांच्या आधारे प्रतीकात्म व अमूर्त होणारा या

काहीशा गुंतागुंतीच्या व्यापारामुळे, प्रक्रियेमुळे युरी हा आपल्यातला असूनही आपल्यापेक्षा वेगळा राहू शकतो व आपल्यापासून दूरही जाऊ शकतो.

"Yuri felt that his dream of remaining at Varykino would not come true, that the hour of his parting with Lara was at hand; he would inevitably lose her and with her the will to live and perhaps life itself. He was sick at heart, yet his greatest torment was his impatience for the night, his longing to express his, anguish that others should weep.

"The wolves he had been remembering all day long were no longer wolves on the snowy plain under the moon : they had become a theme, they represented a hostile force which intended his and Lara's destruction and was resolved to drive them from Varykino." (p. 482)

किंवा पुढील परिच्छेद पाहा :

"Mourning for Lara, he also mourned that distant summer in Melyuzeyevo when the revolution had been a god come down to earth from heaven, the god of that summer when everyone had gone mad in his own way, and when everyone's life existed in its own right and not as an illustration to a thesis in support of higher policy." (p. 498)

सर्जनशीलतेमुळे प्रतीकात्मतेशी नाते जुळणारा युरी हा कॉम्युनिस्टांना कॉम्युनिस्ट-विरोधाचे प्रतीक वाटतो. इतरत्र मात्र युरीची प्रतीकात्मता वर विवेचन केल्याप्रमाणे कवितेत परिणत झाली आहे.

कादंबरीतली प्रतीकात्मता पात्रांपुरती अर्थातच मर्यादित नाही. निसर्ग, रशिया देश व रशियन जनता यांनाही प्रतीकात्मतेचा स्पर्श होतोच. पण यांची प्रतीकात्मता पात्रांच्या प्रतीकात्मतेनेच नियंत्रित होते. रशियाचा प्रचंड विस्तार वेगळेपणे प्रत्ययकारी ठरत नाही. तो युरीच्या वेगवेगळ्या मनःस्थितीतल्या प्रवासातून जाणवतो. पूर्वी म्हटल्याप्रमाणे बहुतेक वेळा निसर्ग आपल्या चालीने चालत राहतो. त्याचे मानवाकडे बहुधा लक्ष नाही. मानवाला जेव्हा 'मानवी स्पर्श' होतो अशा घटनांच्या आसपास निसर्ग त्या घटनांशी काहीसे नाते ठेवताना दिसतो. रशियातले ऋतुचक्रसुद्धा रशियाच्या विस्तारामुळे अधिक विराट वाटू लागले. आणि विस्तार पात्रांच्या प्रवासामुळे जाणवतो. चमकणाऱ्या आणि तरीही थंड, शुष्क पण सर्व जीवनाला गोठविणाऱ्या बर्फाने सर्व भूमी झाकली गेली की भूमीच्या प्रचंड विस्तारामुळे भूमीच काय सारे विश्वच बर्फाने व्यापले आहे असे वाटू लागते. वसंताच्या आगमनाने हे सर्व बर्फ प्रचंड गर्जना करीत वितळू लागते व रशिया पुन्हा 'जागा' होऊ लागतो. क्रांती, यादवी युद्धे, शासनातील तणावांनी जीवन बदलण्याचा घाट घालणे या सर्वांचे हिवाळा आणि वसंतऋतु यांच्याशी नाते जुळते. पण युरी-लॅरा, तिवेर्झिनसारखे वा गिंत्ससारखे काहीसे धसमुसळे क्रांतिकारक किंवा स्ट्रेलिनकोवसारखे निष्ठावंत, कडवे क्रांतिकारक यांच्यामुळेच ही नाती जुळू शकतात. प्रतीकात्मता आहे, पण पात्रांकरवी जाणवणारी. अप्रत्यक्ष प्रतीकात्मता. एकसारखी प्रतीकात्मता जाणवल्यास निसर्गाचे दडपण आले असते. तसे होत नाही. निसर्ग काय, भोवती नेहमी असतोच अशा एक प्रकारच्या सहजतेने आपण त्याची सोबत स्वीकारत राहतो. आणि मग कादंबरी वाचता वाचता, 'आईस्ट रोवॅनबेरीज्' सारख्या प्रकरणात किंवा, युरी वेरीकिनोच्या अज्ञातवासात असताना ज्या एका स्तब्ध रात्री आपले लिखाण करतो त्या स्तब्धतेत, किंवा त्या स्तब्धतेला चरे पाडणाऱ्या लांडग्यांच्या आक्रोशात वा त्यांच्या निःशब्द चोरट्या हालचालीत, निसर्ग केवळ संगतसोबत देणारा राहत नाही. तो काही सुचवू लागतो. जीवनावर भाष्य करू लागतो. कथानकाच्या

सुरुवातीच्या भागात निसर्ग सूचक बनण्याचे एक सुरेख उदाहरण आहे. मेलुडझेयेवोला छावणी पडली आहे. तिथे युरीच्या खिडकीखाली नव्या मालकाकडे आलेली गाय अस्वस्थपणे हंबरत आहे.

"Now, how, who there. I'll show you how to butt," her mistress coaxed her in a whisper, but the cow crossly shook her head and stretched her neck mooing plaintively, and beyond the black barns of Melyuzeyevo shone the stars, and invisible threads of sympathy hung between them and the cow, as if there were cattle-sheds in other worlds where she was pitied.

Everything was fermenting, growing, rising with the yeast of life. The joy of living, like a still wind, swept in a tidal wave indiscriminately through fields and towns, through walls and fences, through wood and flesh. To escape from this overwhelming flow, Yuri went out into the square to listen to the speeches." (p. 158)

निर्णायकता, प्रेषितधर्मी पात्रे व त्यांचा प्रत्ययवाद, त्यांची प्रतीकात्मता या बरोबरच कादंबरी आत्मचरित्रात्मक आहे हेही लक्षात घेतले की एक महत्त्वाची बाब जाणवू लागते. ती अशी की कादंबरीतील नायकाचे चरित्र आणि लेखकाचे जीवन यात जर 'आंतरिक समांतरता' कल्पिली तर लेखकाने आपल्या आयुष्यातील पक्व, सारस्वरूपाचे निर्णय नायकाच्या तोंडी घालणे जवळजवळ अपरिहार्य ठरते. आणि मग कादंबरीने लेखकाला रिते करण्याचा संभव अगदीच अतिशयोक्त वाटत नाही. लक्षात घेण्यासारखी गोष्ट अशी की झिवागोचे आयुष्य १८८९-१९२९ असे आहे तर पास्तरनाक १८९० साली जन्माला आला होता! म्हणजे नायक व लेखक यांची 'आंतरिक समांतरता' ही या संदर्भात सहजशक्य गोष्ट ठरत होती. त्यात आणि रशियन प्रकारची सर्वसमावेशक कादंबरी पास्तरनाकने लिहायला घेतली. इतकेच नव्हे तर कालखंड असा निवडला की ज्यात दहा वर्षांनी हजार वर्षांचे काम पार पाडलेले असावे. असा कालखंड, की ज्याचा अर्थ लावताना बौद्धिक-भावनिक, शारीरिक-मानसिक. सर्व शक्तींना पणाला लावल्याशिवाय काहीच संगती लागू नये. पास्तरनाकने या कालखंडाचा हा कठीणपणा ओळखला. पेशाने डॉक्टर, वृत्तीने व गुणाने कवी, चिंतक आणि आत्मप्रत्ययी असा नायक त्याने मध्यभागी उभा केला. त्याच्या जोडीला पृथ्वीची समावेशकता, आदिशक्तीची सर्जनशीलता आणि तत्त्वज्ञ वृत्तीने दुःख भोगण्याची रशियन अस्मितेची शक्ती असलेली नायिका निर्माण केली. यांच्या साहाय्याने त्याने मानवी जीवन, इतिहास, धर्म, क्रांती, कवी व काव्य, निसर्ग साऱ्यांचा शोध घेतला. आणि शोधाला अनिवार्यपणे जे शब्दरूप लाभले ते म्हणजे डॉ. झिवागो ही कादंबरी. कादंबरीने कवि पास्तरनाकला संपविले असे कशाला म्हणावे? कवि पास्तरनाकने आपल्या कवित्वाला अधिक भव्य आणि समावेशक वाडमयरूपात विलीन केले असेच म्हटले पाहिजे. काव्य करता करता असा एक क्षण येत असावा की जेव्हा सुईच्या तीक्ष्णपणात व ठिणगीच्या बंद शक्तिमयतेत कवीच्या वेदना आणि त्याला जाणविलेला जीवनाचा अर्थ मावेनासा होतो. तीव्रतेने विस्ताराची आणि तत्काल प्रत्ययाने क्षणाक्षणाने वाढत जाणाऱ्या आशयघनतेची जागा घेणे कसे शक्य आहे? म्हणूनच कवि कादंबरीकडे वळतो. पास्तरनाक यामुळेच कादंबरीकडे वळला. एवढेच नव्हे, त्याने आपले सर्वस्व कादंबरीत झोकून दिले. पास्तरनाक माणूस म्हणून १९६० पर्यंत झगडत राहिला. पण झालेल्या आणि होणाऱ्या सर्व झगड्यांना त्याने जसे ओळखले होते ती ओळख तो डॉ. झिवागोत सर्वत्र पटवून देतो. डॉ. शिवागोनंतर त्याने केली असती ती पुनरुक्ती असे वाटण्याइतका झिवागोचा आवाका, समावेशकता आणि त्याची अंतिमता स्पष्ट आहे. आणि यात बिघडले काय? पुनरुक्ती हे सजविणे आहे. सजविण्यात कृत्रिमता आहे. कृत्रिमतेत आनंद नाही. असलाच तर बेगडी आनंद आहे. पास्तरनाकला सुख-दुःखाची क्षिती नव्हती, पाप-पुण्याची खंत नव्हती आणि श्रेष्ठ-कनिष्ठतेची तमाही नव्हती. त्याला स्वतःचे स्वतःपण संभाळावयाचे होते. बाहेरून काहीही लादून जीवनाचा सहज स्वर गुदमरून

टाकावयाचा नव्हता आणि कलेने तत्त्वज्ञान न सांगता जीवनाचा आनंद द्विगुणित करावा असे गुणगुणत राहावयाचे होते. हे सारे त्याने डॉ. झिवागो या कादंबरीत साधले.

डॉ. झिवागो या कादंबरीच्या दोन टोकांना युरीचे दोन विचार नोंदले आहेत. काव्याकडून कादंबरीकडे वळणे आणि मानवी जीवनाचे साफल्य सुखदुःखात नसून जगण्याच्या घटनेतच आहे असे निक्षून सांगणे या दोन्ही पायऱ्यांच्या तिथे स्पष्ट खुणा दिसतात :

"Ever since his schooldays he had dreamed of writing a book in prose, a book of impressions of life in which he would conceal, like buried sticks of dynamite, the most striking things he had so far seen and thought about." (p. 78)

"... he made a note reaffirming his belief that art always serves beauty, and beauty is the joy of possessing form, and form is the key to organic life since no living thing can exist without it, so that every work of art, including tragedy, witnesses to the joy of existence." (p. 498)

आयुष्याचे संचित पास्तरनाकने कादंबरीत ओतले. हातचे न राखता, तुटक, सुसंगत कसेही का होईना पण त्याला सर्व काही सांगून टाकावयाचे होते. युरी झिवागोने लॅराची पाठवणी केल्यावरही आपल्या विचारांची टिपणे करीत राहणे आणि मारियाबरोबर जगत 'राहणे' या घटनांचे अर्थ काय? जीवनाला संपविण्यातही कृत्रिमता नसावी. सर्व काही स्वीकारण्यात माणूसपण आहे. अर्थ लावता न का येईनात! हीच श्रद्धा या कादंबरीत दिसते. युरी झिवागो आपल्या Daybreak या कवितेत शेवटी जे म्हणतो ते त्याच्या या शेवटच्या वीरकृत्यास-कादंबरी लिहिण्यास लागू होते :

"In me are people without names,
children, stay-at-homes, trees
I am conquered by them all
And this is my only victory."